

Кілт сөздер: Қазақстан, түрік, мәдениет, мәдени өзара қарым-қатынас, отарлық саясат, көші-қон үрдісі, қоныс аудару қозғалысы.

МРНТИ 94(574)

РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССОВ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В XIX - НАЧАЛО XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКО-ТАТАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ)

Жапекова Гульфайрус Кабдуловна¹, Джангужиев Максот Суюнгереевич², Кемалова Динара Жанбыровна³

¹кандидат исторических наук, доцент. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

г.Астана, Казахстан, E-mail: gulfairusk@mail.ru

²докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. г. Астана, Казахстан,
E-mail: dsi-1949@mail.ru

³магистр культурологии, старший преподаватель ПГПУ.
г. Павлодар, Казахстан. E-mail: Kemalovad@mail.ru

Аннотация. Важнейшей задачей для современного Казахстана является укрепление социокультурного пространства, включающее различные параметры: сохранение казахского исторического наследия, взаимодействие культур народов Евразии, усиление национальной идентичности, сохранение и укрепление межэтнического и межконфессионального мира. На протяжении всей истории развития государственности культура вбирала в себя различные компоненты традиционных устоев, религиозных воззрений, мировоззренческих установок, которые гармонично в контексте происходящих постоянных и тесные контактов адаптировались к местным условиям. Период конца XIX - начало XX веков является одним из переломных моментов в истории и культуре Казахстана, повлёкшие как отрицательные, так и положительные тренды в его социокультурном измерении.

Ключевые слова: Казахстан, культура, культурное взаимодействие, колониальная политика, миграционные процессы, переселенческое движение.

IRSTI94(574)

THE DEVELOPMENT OF CULTURAL INTERACTION IN THE XIX - EARLY XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF KAZAKH-TATAR RELATIONS)

Zhapekova Gulfairus¹, Janguzhiyev Maxot², Kemalova Dinara³

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. LN LN Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulfairusk@mail.ru

²Doctoral student at ENU. L.N. Gumilev. Astana, Kazakhstan
E-mail: dsi-1949@mail.ru

³Magister of Culturology, Senior Lecturer in PGPU. Pavlodar, Kazakhstan
E-mail: Kemalovad@mail.ru

Abstract. The most important task for modern Kazakhstan is to strengthen the sociocultural space, including various parameters: preservation of the Kazakh historical heritage, interaction of cultures of the peoples of Eurasia, strengthening of

national identity, preservation and strengthening of interethnic and interfaith peace. Throughout the history of the development of statehood, culture absorbed various components of traditional foundations, religious beliefs, ideological attitudes, which harmoniously adapted to local conditions in the context of ongoing permanent and close contacts. The period from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century is one of the turning points in the history and culture of Kazakhstan, causing both negative and positive trends in its sociocultural dimension.

Keywords: Kazakhstan, culture, cultural interaction, colonial policy, migration processes, resettlement movement

Кіріспе. Қазақстан аумағындағы халықтардың мәдени өзара қарым-қатынас мәселелері әлеуметтік – мәдени, ғылыми-практикалық мәні бар маңызды, өзекті проблемалардың бірі және Қазақстандық тарихи ғылымдардың маңызды тарауларының бірі болып табылады. Қазақстанның шет елдермен мәдени аралық өзара қарым-қатынасының теориялық-әдістемелік тұжырымдамасы әлеуметтің заманауи мультимәдени кеңістікке бейімделуі және ішкі де, сыртқы да ресурстарды тиімді қолдануы бойынша одан әрі әзірлеуді талап етеді. Қазақстанның мәдениеті жоғары толеранттылықпен, барлық жаңаға ашықтығымен ерекшеленеді және осы әлемдік қоғамға біріктіру процесі үшін маңызды талап болып табылады. Мәдени дәстүрлердің алуан түрлілігі шынайы бір-бірін түсінуді, қиысу нүктелерін іздеуді талап етеді.

Қазақстанның географиялық жағдайы, көп ғасырлық тарихы ел мұрасының жан-жақтылығына және бірегейлігіне әсер етті. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында, елдің тарихын зерттеуде қазақ халқының жаһандық тарихтағы рөлін объективті түсінуге көңіл бөлінген. Ұлы дала мұрагерлерінің мәдени мұрасын өзектендіру және тарату сияқты мәселелер, маңызды жетістіктердің бірі «Салт мәдениеті» болып табылады, бұл жерде алғаш рет «шаруашылықта және әскери істе ірі революция» импульсын берген жылқы қолға үйретілген болатын (Назарбаев 2018:1). Дала өркениетін дамытуды технологиялық дамусыз елестету мүмкін емес, ол туралы ежелгі металлургия өндірісі куәландырады. Алтын адам бұйымдары «ежелгі шеберлермен алтынды өңдеу техникасын жақсы меңгергендігін көрсетеді. Ол Дала өркениетінің күші мен эстетикасын көрсететін бай мифологияны ашқан» (Назарбаев 2018:1). Біздің өркениетіміздің өнеріне тән аң стилі, Ұлы Дала мұрасының рухани мәдениетінің терең рәмізін аша отыра, қоршаған ортамен адамның өзара байланысын қаншалықты терең түсінгендігін көрсетеді. Қазақстан тарихы түсінігіндегі ең маңыздысы, ол құқығы бойынша түрік әлемінің бесігі болып табылады. Бұл жерде мәдени, білім және сауда орталықтары болып табылатын орта ғасырлық қалалар өркендеген. Маңызды бөлігі Ұлы Жібек жолын ойдағыдай іске асырылған болатын. «Ол халықтар арасында тауарлармен жаһандық өзара алмасуды және зияткерлік ынтымақтасуды қалпына келтіру және дамыту үшін тұрақты платформа атанды» (Назарбаев, 2018:1).

Ғасырлар бойы қазақ халқы тарихи оқшаулануда тоқтап қалмай, өзінің мәдениетінің бірегейлігін сақтаған. Өкінішке орай, Қазақстан тарихында және мәдениетінде қалыптасқан тарихнамада, революцияға дейінгі ресейлік, кеңес және ішінара шетел тарихнамасында Ресей империясының шекарасындағы елдердің ғасырлар бойы қалыс қалуы туралы тұрақты пікір қалыптасқан, оның миссиясы болып тек өркениеттік кілт қана көрсетіледі. Сөзсіз, еуропалық өркениеттің ойдағыдай қалыптасуын көрсеткен Жаңа уақыт кезеңі, көбінесе

Ұлы географиялық жаңалықтарға міндетті, яғни, бұл жерде Еуразия аймағы бойынша сауда жолдарының құлдырауы болады, ол Ұлы Жібек жолының арқасында жұмыс істеген көптеген қалалардың құлдырауына әкелді.

Оған қарамастан, жүз жылдар бойы қазақ халқы, өз мәдениетін сақтаған, көршілес аймақтармен араласқан, өзіне ең үздік жетістіктер мен жаңалықтарды алған. Біздің зерттеуімізде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына дейінгі кезең ең үлкен қызығушылық тудырды. Бұл Ресейлік самодержавиясының отарлау саясатын күшейту кезі, өңірдің әлеуметтік мәдени кеңістігін өзгертетін және тасымалдайтын Қазақстан аймағында әр түрлі халықты белсенді көшіру болған.

Материалдар және әдістер. «Мәдениет» түсінігі «Негізінен рухани және материалдық мұрада, сондай-ақ, қоғамның осы немесе басқа топтарына немесе жіктеріне тән мәдени құндылықтардың көптеген табиғаттары туралы көзқараспен ұсынылған жалпы адамдық, жалпы ұлттық құндылықтар жиынтығы» деген жалпы анықтамамен түсіндіруге болады (Левит, 1998:338). Тарихи көзқараспен қарағанда, мәдениет осы саладағы өзіндік құрылысты да, сондай-ақ, оның қоғамдағы рөлін де қозғайды. Мәдениет өздігінен өмір салты, ой жүгірту, діни сенімдер, көзқарастар, тіл, салт-дәстүрлер болып табылады. Қоғамның мәдени институттарына мұражайлар, театрлар, кітапханалар, сондай-ақ, көптеген адам үшін негізінен «мәдениет» сөзімен байланысты сәулет ескерткіштері жатады. Мәдениет сөзін түсінудегі ең маңызды акценттердің бірі оның «жалпы адамдық және рухани құндылықтарын практикалық іске асыру» болып табылады (Выжлецов, 1996:66). Мәдениетте символдық кодтар бар және оларды бір адамнан екінші адамға беру тәсілдері, мәдениет өзгертіндігін білдіреді. Мәдени өзгерістер жаңа заттарды құру нәтижесі де, сондай-ақ, басқа мәдениетпен байланысу сәтінде де болуы мүмкін. Әлемдік аяда қала тұра, мәдениеттер арасындағы байланыс әр түрлі элементтерді алуға әкеледі, яғни, мәдениеттерді өзара кірітіруіне әкеледі. Қарама-қарсы немесе саяси теңсіздік жағдайында, бір мәдениеттің адамдары басқа қоғамның мәдени құндылықтарын жаулап алады немесе өзінің құндылықтарын ұсынады.

Өркениеттің өмір сүру кезінде, барлық қоғамдар өз мәдениетін тарату, өзара кіргізу және енгіздіру процестеріне қатысқан. Заманауи ғалымдар, мәдениет элементтерін оның өзіндік шеңберінде ғана қарастыруға болмайды, бұны әр түрлі мәдениеттер арасында өзара қарым-қатынастың кең шеңберінде ғана жасауға болады.

Аталған процестерден басқа, мәдениет элементтеріне адамдардың көшуі үлкен әсер етеді. Колониалды экспансия сияқты феномен, сондай-ақ, жаппай көшіру әр түрлі мәдениетке әсер ететін маңызды фактор атанған. Нәтижесінде, кейбір қоғамдар маңызды әртекстілікті алған. Мәдениетте күрделі өзгерістердің бірі өзін өркениетті деп көрсететін елдің мүддесіне қарай оның мұралық өзгерістері болып табылады.

Мақаланың әдістемелік негізі жалпы ғылыми принципі болып табылады, ол оның дамуындағы тарихи құбылыстарды, нақты-тарихи негіздемені және жекелікті зерттеуді жоспарлайды. Өткенде болатын үрдістер мен оқиғалардың тарихи принциптеріне сәйкес объективті шынайылық негізінде қарастырылуы тиіс. Мақалада жүйелелік принципі қолданылады, оның мәні уақытта және кеңістікте зерттелетін құбылыстардың сәйкестігінде, оқиғаларды берудің логикалық кезектілігінде болады. Сонымен қатар, маңызды жағдайы жалпы және әсіресе тарихи үрдісте бөлу және салыстыру, жалпы ережелерді есепке алу және нақты баға беру қабілеті болып табылады.

Жоғарыда аталған әдістемелік принциптерден, проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, статистикалық, біріктіру және тағы басқалар сияқты зерттеудің қолданбалы әдістері туындайды. Проблемалық-хронологиялық әдіс XIX ғасырдың соңындағы – XX ғасырдың басындағы мәдени өзара әрекет ету қарқынын қарастыруға және осы процестің құрамдас бөлігін бөліп қарауға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс өңірде мәдени процестерді дамыту ерекшеліктерін және жалпы белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуде, академик О. Исамағұловтың пікірі бойынша, дәстүрлерде, құндылықтарда, мәдениетте және тілде «төрт мың жылға созылған ғасырлардың тереңіне кететін терең этнотарихи, лингвистикалық және діни тамырлары» бар (Исамағұлов 2013:480). Бұл аймақ әр түрлі өзгерістерден өтті, өзіне оның халқы мәдениетінің ең үздік дәстүрлерін тандап алған. Ұлы Жібек жолының жұмыс істеуінің арқасында, сауда қатынастарынан басқа толеранттылық өзара өмір сүруі негізіндерін қалыптастырған әр түрлі дүниетанымдық парадигмалар туындаған. А.Н. Нысанбаев Қазақстандық қоғам үшін сәйкестікті құру проблемаларының осындай маңызды жағын мәдени танымды іздеу процесінің күрделілігі ретінде атап айтқан, онда, бір жағынан, сақтау және жаңғырту талпынысы бар, екінші жағынан, ол жаһандық және мәдени-өркениетті дамумен өзара әрекет етумен кездеседі. Қалыптасқан жағдайдан шығу мәдениеттердің диалогы мен полилогы үшін жағдай жасауда, мәдени кеңістікті кеңейту және толеранттіліктің берілген стратегиясында мүмкін (Нысанбаев, 2004:27).

Қазақстан аймағынан белсенді көшіру Қазақстан аймағын Ресей империясымен отарлау кезеңінде болады, яғни, дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік мәдени өмірінің барлық салаларында маңызды өзгерістер болған. Зерттеушілер қоныс аудару саясатының келесі кезеңдерін бөліп айтқан:

- еркін қоныс аудару (XVI-XVII ғғ.);
- әскери-үкіметтік қоныс аудару (XVIII - XIX ғғ. ортасы);
- кожа шаруашылық қоныс аудару (XIX ғасырдың 60-жылдары – XX ғасырдың басы) (Краснобаева, 2004:6).

Қазақстанды отарлау (XVIII–XIX ғасырдың басы) оның аймағында ресей протектораттарды белгілеуде болады. Осы кезеңде орыс-қазақ шекарасында орыс бекіністерін, нығайтылған желілер мен қалаларды белсенді салу кезеңі болған. Әскери құрылыстар қазақ аймағы ішінде де салынды. Ресейді қазақ даласының түбіне жылжуына үш негізгі бағыт кірді: әскери, саяси және экономикалық экспансия. Әскери экспансия тұрақты әскерлердің және қазақ құрамаларының көмегімен қазақтарды қорғаныс қарсыласуын білдіреді. Саяси экспансияда басқарудың орыс жүйесін құруда, хан билігін таратуда, әкімшілік іс-шараларды өткізуде болады. Экономикалық экспансия Қазақстанның Ресей империясының шикізат қоймасына айналдыруында болды, яғни, қазақ жерлерін жаппай жаулап алу, салық салу жүйесін енгізу, бір жағынан мал шаруашылығы өнімдерімен әділ саудаламау және екінші жағынан Батыста сатуға шықпаған өнеркәсіп тауарларымен, ұрлап пайдалану және Қазақстанның табиғат байлығын пайдалануда болған (Садвакасова, 2007: 58).

Қазақстан халқының полиэтностық құрамын қалыптастыруға және халық санының қарқынына көші-қон процестерінің әсерін көптеген зерттеушілер мойындаған. Қоныс аудару мәселелерін революцияға дейінгі зерттеу жұмыстарында белсенді қарастырылған. Осы жұмыстар жер игеру және колонизациялау проблемаларына (Введенский, 1909: 5), (Гинс, 1912: 11),

коныс аудару қорытындыларына (Турчанинов, 1912: 210) және т.б. арналған.

XVI ғасырға дейін белсенді көші-қон қозғалыстары байқалмаған. Алайда, Мәскеу княздігінің аса күшейген экспансиясы батыстан шығысқа қарай және оңтүстік-шығыс бағытында анықтады. Мысалы, татарларды Еділден Оралға, Сібірге, Қазақстанға және Орта Азияға қоныс аударудың бірінші ірі толқыны XVI ғасырдың екінші жартысында басталды. Иван IV 1552 жылы қабылданған әскери жорықтар нәтижесінде Қазан және Орта Еділ маңы алынып, маңызды бөлігі Ресейге қосылған болатын. Бұл оқиға Ресей тарихында маңызды болған, өйткені Қазан хандығы жерінде түріктер, татарлар, чуваштар, башқұрттар, угро-фин черемис рулары (марийліктер), мордвалар және вотяктар тұрған. XIV ғасырдың бірінші жартысында татарлар, Қазан хандығында орыстармен әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени дамуымен бір деңгейде бола тұра, басыбайлы құқығы болмаған кезде өзінің мемлекеттілігінің болғандығын атап айту қажет. Хандықта феодалды қоғамға тән барлық негізгі әлеуметтік сословиесі жұмыс істеді, исламда мемлекеттік дін дәрежесі болды (Загидуллин, 2000:131). Мәскеу біршама уақыт бойы Қазанға және Алтын Орданың басқа да мұрагерлеріне салық төледі, алайда, XIX ғасырдың орыс тарихшылары осы фактіні теріске шығарады (Макаренко 2012: 29). Қазанды басып алғаннан кейін 1713 жылы Петр I аймақтық-мемлекеттік реформасына дейін, жайлап алынған Қазан хандығы вассалдық мемлекеттік құрама атанды (Алишев, 1995: 18). Мәскеу мемлекетімен «христиандық емес» дінді уағыздаған шетел мұрагерлерімен көрші аймақтарды жаулап алу биліктің алдыңғы институттарын таратуды және оны орыс құқықтық және әкімшілік жүйесіне енгізуді білдірді (Дякин, 1995: 130). Татарлардың, черемистердің, чуваштардың, мордвалардың, башқұрттардың көтерілісі 200 жылдан астам – Е.Пугачевтің көтерілісіне дейін жалғасты (1772-1775). Орыстар Қазан татарларының барлық ақсүйектерін дарға асты, қалғандарын жер салығын төлеуге және басқа да бұйрықтарды орындауға мәжбүрледі (Макаренко 2012: 29).

Қазанды жаулап алу нәтижесінде Ресейге, Каспийге жол ашты, ал Астраханды қосып алу оның Кабардинамен қосылуына әкелді (Солтүстік Кавказ орталық бөлігінің тарихи өлкесі), ол, өз кезегінде, Грузиямен, Түркиямен және Иранмен байланысына әкелді. (Фируз Казем-Заде 2004).

Нығайтылған желілерді салу, Ресейдің қазақ жеріне әсерін күшейту, әкімшілік құрылыстарды өзгерту халықтың ішкі ауысуларын анықтады. XVIII ғасырда Орта Еділ маңынан шығысқа қарай түрік, славян, фин-угор халқының көші-қон процестері іске қосылғандығы байқалды. Үкімет, татар мен башқұрттарға қазақ даласының Орта Азиямен саудасын дамытуда делдалдық рөлін басқара отыра, қоныс аудару қолдау алды. Нәтижесінде, Орынбор өлкесі XVIII ғасырда «көптеген азия халықтарының порты» атанды (Рычков, 1762: 55).

Орта Азияға II Екатерина Жарлығына сәйкес патша үкіметі жаңа шығыс саясатын әзірледі. Қазанға 1767 жылы II Екатерина барған кезінде, француз ойшыл ағартушысы Вольтерге хатында заң құру қиындықтары туралы ойларын айтты, олар Ресей империясына көшкен барлық халықтардың мүддесін есепке алар еді. «Міне мен енді Азиядамын. Маған оны өз көзіммен көргім келді. Осы қалада жиырмаға дейін әр түрлі халықтар бар, олар бір-біріне ұқсас, сонымен қатар, олар барлығына жарайтын көйлек жасау керек» делінген (РГАДА, 154: 6-7). Патша үкіметінің одан әрі әрекеті, осы мәселені шешу ислам діни институтына тірегі атанды, өйткені исламда нығыз тамырлары бар және осы діни жүйемен есептеспей мүмкін болмады. 1773 жылғы жарлық мұсылман

руханилығымен, түрік тілді халықтармен биліктің өзара әрекет етуіне қатысты сенімділікке негізделген, ол дәстүрлі элиталардың билікке деген қатынасын қалыптастыру мақсатын көздеген.

Ресей мемлекетінің державалық және шіркеу билігі XVI-XVIII ғасырлардың екінші жартысында күштеп христиандандыру арқылы Орта Еділ маңын көп ұлтты халқын унификациялауды жүргізуге тырысты. Билік татар қоғамын 2 үлкен қарама-қарсы лагерьге бөле алмайды. Татарлардың негізгі бөлігі исламды уағыздауды жалғастырды. Татар халқының өзіндік ұлттық діни ұқсастығын сақтау үшін көп ғасырлық күресінен көп жоғалтса да, бірақ күшті ұлттық рухпен шыққандығын атап айту қажет. Саяси өзіншіліктің және әлеуметтік, діни және ұлттық тұрткінің болмауы кезінде шоғырланушы рөлін атқарды (Загидуллин, 2000:158).

II Екатерина саясатын іске асырудағы алғашқы қадамдардың бірі 1782 жылдың 8 шілдесіндегі және 1784 жылғы 2 мамырдағы мешіттер салу туралы жарлықтары болып табылады. Ресей империясының жаңа саяси курсының келесі кезеңі 1785 жылғы 25 қарашадағы және 1787 жылғы 21 сәуірдегі татар молдаларымен қазақ руларын жабдықтау туралы жарлықтары болды (Султанғалиева, 2002: 104). XX ғасырдың басында А.Бөкейханов: «Самарқандта, Бұқарада, Константинопольде, Қазанда және басқа да мұсылман орталықтарында жоғары мұсылман мектебін бітірген Науан ғалымдары далада кездеседі. Қазақтардың қандай пайызы сауатты болғандығын айту қиын, өйткені оқыту құпия түрде жүргізілген және мәліметтер статистикалық әдебиетке берілмеген». (Букейханов, 1995).

Орынбор өлкесі арқылы ресей-орта азиялық және ресей-үнді сауда байланыстарын жасауда орыс үкіметі Еділ маңы мен Орал маңы татарларының тәжірибесін, білімін және дәстүрлерін пайдаланған болатын. Г.С. Сұлтанғалиеваның пікірі бойынша, татарлардың қазақ даласына кіру ерекшеліктері 3 буынды бөліп айтуға мүмкіндік береді. Біріншіден, әкімшілік-басқару құрылымы арқылы, екіншіден, саудадағы делдалдық функциялар арқылы және далада сауда желісін дамытумен, үшіншіден, қожашаруашылығы колонизациясымен. (Сұлтанғалиева, 2002:50).

Ресей билігінің Қазақстанда сауда жасауға рұқсат беруі экономикалық мақсаттармен ғана байланысты болмағандығын атап айту қажет. Сауда Ресейдің Қазақстанға және Орта Азияға кіруін жеңілдетуі тиіс. Ежелгі уақыттан бастап Еділ, Орал, Сібір және Қазақстан арасында сауда байланысы қалыптасқан болатын. Атақты тарихшы Г. Губайдуллин, «Қазан губерниясының татарлары XIX ғасырда аса терең таптық дифференциациясымен кірген» деп санаған (Губайдуллин, 1925:99). Сауданың белсенділігіне байланысты, XVIII ғасырдан бастап тұрақты сауда орындары пайда бола бастады. Осылайша, В. Радлов, Семейде 1862 жылы «орыстар үштен бірі, қалғандары – татарлар және қырғыздар (қазақтар) тұрғандығын атап айтқан. Енді Семей Батыс Сібірмен және Батыс Қытаймен қырғыз даласының сауда орталығына айналды. Негізінен, осы саудамен Шығыс Сібірден көшіп келген жергілікті татарлар айналысады» (Радлов, 1871).

Азия жеріне ене отырып, Ресей Қазақстанмен және Орта Азиямен сыртқы саяси, сауда байланыстарын, сондай-ақ, әкімшілік-басқару құрылымдарын белгілеу үшін, ол қазақтар, татарлар, башқырлар және басқа да түрік тілді халықтар үшін жалпы әдеби тілі болып табылатын түрік тілін білетін сапалы кадр құрамын қажетті етті. Осылайша, Ильминский: «татарлар – орыс үкіметі мен қазақ Ордасы арасындағы алғашқы делдал және соңғы кездеге дейін жалғыз – аудармашылар және тілмаштар болып табылады», -деп жазған

(Ильминский, 1891: 13).

Ереже бойынша аудармашылар, тілмаштар, хат жазушылар мемлекеттік қызметшілер болып табылады, олар, XVIII ғасырда осы лауазымға Сыртқы істер алқасымен тағайындалған. Бұл адамдар патша әкімшілігінде ерекше көңілмен таңдалған, «кітап білімінде ғана емес, қабілеттілікке, икемділікке негізделген қасиеттері бар» болуы керек болды (Золотов, 1873:9). Мысалы, қазақ хандары кезінде татар хат жазушылары қызмет етті, олар негізінен шаруа табынан болған, ал аудармашылар мен тілмаштар лауазымдарына татарлар мен башқырлар қойылған, олар ақсүйекті мырзалар тұқымынан тараған. Қазақ хандары татар тілмаштарын орыс дипломатиялық хат-хабарды оқу және аудару үшін қажет етпеген, сонымен қатар, орта азиялық хандығымен және Иранмен байланысу үшін қажет еткен, олармен хат алмасу татар тілінде жүзеге асырылған (құжаттарда және материалдарда Қазақстан тарихы, 2013: 16). Олардың барлығында орта білім болған, татар мектептерінің түлектері болған, кейін Орынбор әскери училище түлектері болған (Султанғалиева, 2002 : 13). Осылайша, 1825 жылы Орынбор шекара комиссиясы штатында татар мен башқыр ұлтының 10 қызметшісі жұмыс істеген: 2 аудармашы, 3 тілмаш, 5 конфидент (Васильев, 1898:4). Конфидент бұл жерде «Сенімді адам: тапсырма беруші» мағынасында (Ефремова, 2000). Татар және башқұрт аудармашылары патша үкіметінің қызметін орындай отыра ерекше қызметтерді де орындаған, олар «дала өмірінің дәстүрлеріне қатаң қарауы тиіс» болатын (Золотов, 1873:9).

XIX ғасырдың басында Кіші жүз ханы кезінде пристав лауазымы енгізілген болатын. Бұл лауазымға татар аудармашылары жіберілген болатын, олар арқылы жергілікті биліктер бақылауды жүзеге асырған және қажет болған кезде хандарды үкіметке қажетті салаға бағыттаған. Приставтардың қарамағында конфиденттері болған, оларды далаға ақпарат жинауға жіберген, «конфиденттер сол татарлар болған» (Добромыслов, 1902: 18). Пристав қызметі қадағалау функциясын ғана емес, сонымен қатар, апаратты далада болып жатқан барлық оқиғалар бойынша ақпаратты жеткізуді білдірген. Оған қарамастан, осындай біркелкі түсініктемесі бола тұра, жеке адамдар тұлғасында патша үкіметінің қызметі аса позитивті беталысты қабылдауы мүмкін. Осылайша, пристав сұлтан – Кіші жүздің Шығыс бөлігінің өкілі кезінде қазақтар арасында Қара тілмаш атанған кавалерия бойынша штабс-капитаны Мухамед-Шариф Аитов болған. (НА РК, 2786:3). Ол қалыпты құқық нормаларымен реттелетін қазақтардың мүліктік, отбасы-неке қатынастары туралы материалдарды жинай алды. Мухамед-Шариф Аитов, көптеген қылмыстар адат нормалары бойынша тергелуі тиіс деп айтқан. Халық салты бойынша шешім қабылдауға тырысқан. «Барымта үшін жазалау шараларын жұмсарту туралы арыз ету пайдалы, сотталғандар мен жер аударылғандар үшін құн беру күшейтілді» (Қазақ қалыпты құқығы бойынша материалдар, 1998:104).

Нәтижелер. Ресей экспансиясы әскери, саяси және экономикалық әрекеттерге негізделді, сонымен қатар, патша үкіметі өз мақсаты үшін алуан түрлі әдістерді таңдады. 1864 жылы канцлер князь Горчаков: «Ресейдің жағдайы тұрақты мемлекеттік ұйымдары жоқ көшпенділермен байланысқа кіруге мәжбүр болған барлық өркениетті мемлекеттердің жағдайынан ерекше емес» деп жазған. Көшпенділерді ұрлауды болдыртпау үшін бағындыру және қатаң бақылау қажет. Алайда, олардың артында басқа да жабайылар тұрады және сондықтар да әрі қарай жүру қажет. Осылайша Франция Африкада, Құрама Штаттары Америкада, Англия Үндістанда жасаған. Олар қажеттілігі

жағынан алға жүреді» (Макаренко, 2012: 17).

Сонымен қатар, отарланған елдерге ерекше қатынасына қарамастан, Ресей мемлекеті, өз шекараларын кеңейте отыра және өзінің құрамына жаңа халықтарды кіргізе отыра, осы өңірдің мәдени, экономикалық, әскери-саяси дамуының қалыптасқан ерекшеліктерін шығара алмады. Алайда, Ресей саясаты этностық дәстүрлерді бұза және баса отыра, олардың осы немесе басқа мәселелерді шешудегі мысалдары да қызықты. Ресей ортаазиялық сауданы белгілеп және дамыта отыра, орталық билік өзінің діни, мәдени, тілдік, шаруашылық-экономикалық дәстүрлері бойынша жақын мұсылман халықтарының Шығыс халықтарына деген ісіне тарту қажеттілігін түсінеді. Орыс көпестігінен ерекше Ресей мемлекеті татар көпес кәсіпкерлерін шығармағандығын түсіну қажет, оларға қазынан жеңілдіктерді де, несиелерді де берілмеген. Татар көпестігі XIX ғасырдың екінші жартысынан – XX ғасырдың басында мемлекеттік халық санаты ретінде орыс державасына қарамастан құрылған: сауда және басқа да кәсіпкерлік қызметімен айналысу байыту ғана емес, сонымен қатар, азаматтық құқық дәрежесін жоғарлату, олармен толық шамада мәліметтерді игеру сипаты бар. Татар көпестілігінің этностық-конфессионалды ерекшелігі олардың орыс көпестігінің экономикалық және саяси мүдделерінен алыстайды және жеке топқа бөлінеді. «Орыс әкімшілігінің татар көпестігінің қалыптасуындағы қолдаудың жоқтығы осы сауда-өнеркәсіп санатына әлеуметтік-экономикалық қатынастар саласында ғана емес, сонымен қатар, мәдени-саяси қызмет саласында да дамудың өзіндік векторын береді. Ұлттық көпестіктің қалыптасу табиғаты халықтың осы санатына шығады, Ресей империясының сословиялық қатынасы жүйесіне жинақталмайды және көбінесе орыс жоғары билік мүддесіне қайшы келеді. Ұлттық көпестіліктің болуы мәдени-саяси өмірдің көптеген саласында ұлтты дамытудың басты катализаторы болады» (Нигамедзинов, 2004)

XIX ғасырда исламды сақтау түрік халықтарының ұлттық ерекшелігін нығайту үшін маңызды шарт болып табылады. 1897 жылғы санақ бойынша Ресейде 2,3 млн. Қазан татарлары тұрған. Олар орыстандыру саясатына қайшы келген, бірақ, біртіндеп Қазан губерниясының өнеркәсіп кәсіпорындарының үштен біріне ие болған; Орта Азиямен сауданы бақылаған; күшті және білімді орта класымен алғашқы мұсылман мемлекетін құрған. Қазан татарлары Ресей империясында ұлттық қозғалыстың көшбасшылары болған. Алғашқы мұсылман феминистік қозғалыстары Қазанда 1917 жылға дейін туындаған.

Қорытынды. XIX ғасыр оның барлық қатаң белгілер отарлаудың гүлденуімен сипатталады. Басқа жағынан қарағанда, бұл уақыт мәдениет пен өнердің, сондай-ақ, техника мен ғылымдардың үлкен жетістіктерінің уақыты, көптеген дарынды ақындардың, жазушылардың, музыканттардың, суретшілердің, сондай-ақ, ғалымдар мен ұлы саясатшылардың пайда болған кезі. XIX ғасыр әрі білім саласында өзгерістер ғасыры. Оқудың ең таралған түрі болып биліктің қууына қарамастан әрекет етуді жалғастыратын ауыл мұсылмандық мектептер қала бастаған.

Аталған үрдістерден басқа, мәдениеттің элементіне адамдарды көшіруге үлкен әсер етті. Колониалды экспансия, сондай-ақ, жаппай көшіру сияқты феномен әр түрлі мәдениетке әсер ететін маңызды факторы болған. Нәтижесінде, кейбір қоғамдар маңызды әртектілікті алған. Мәдениеттегі күрделі ауыстырулардың бірі өзін өркениетті деп беретін елдің мүддесіне күштеп өзгерту болып табылады.

Отарлау саясаты өндірістік күштің бұзылуына әкелді, осы елдердің экономикалық және саяси дамуына кедергі келтірді, үлкен аудандардың

ұрлануы және тұтас халықтардың жойылуына әкелді. Отарлаудың идеологиялық негіздемесі мәдениетті тарату қажеттілігі арқылы өтті. Отарлық билік өзінің әкімшілігін құрды, мәдениеттегі, діндегі, тілдегі, дәстүрдегі өз элементтерін жинады, жергілікті мәдениеттің мәнін төмендетті, яғни кемсітушілікке әкелді. Капиталды алғаш жинау кезеңінің колониалды саясат үшін бағынған аймақтармен саудада монополияны белгілеуге талпыныс және тұтас елдерді ұрлау, ұрлық феодалды және жергілікті халықты құл ретінде қолдану тән.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер заманауи мәдени-коммуникативтік кеңістікте болатын мәдени аралық процестердің ерекшеліктерін жақсы түсінуге көмектеседі. Тарих, өркениеттің дамуында маңызды рөлді тіл, дін және дәстүр негізінде мәдени мұраны сақтау орын алатындығын көрсетеді. Мәдени аралық қатынастарда үйлесімге қол жеткізу үшін, заңнамалық және өзекті ұлттық ұқсастық, тарихи мұра және олардың құнды мазмұны болып табылады.

Осылайша, ол сол жағдай онда орын алған процестерді отарлау, оның ішінде пайдалану отарлық билік түрлі амалдар сияқты «Бөліп ал да, билей бер» біз қуатты мәдениетаралық өзара іс-қимыл түркі халықтарының, берік дәнекері бекемделген, рухани және материалдық құндылықтармен түрской өркениет, сохрянение ұлттық бірегейлікті.

Осылайша, отарлау үдерістері, соның ішінде «бөліп ал да, билей бер» сияқты әр түрлі әдістерді қолдануына қарамастан, түркі халықтарының мықты мәдениетаралық өзара қарым-қатынасын, түрік өркениетінің рухани және материалдық құндылықтарымен бекітілген ұлттық сәйкестікті сақтауда нақты байланыстарды көреміз.

Әдебиеттер:

Алишев С.Х. Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV-XVI вв.: Татарское книжное издательство.1995, 128 с.

Букейханов А.Н. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи. Тандамалы (избранное) / Под ред. Р.Н. Нургалиева. Алматы, 1995. 470 с.

Васильев А.В. Материалы к характеристикам взаимных отношений татар и киргизов с предварительным кратким отчётом этих отношений. Оренбург. 1898, С. 4

Введенский И. Переселение и аграрный вопрос // Вопросы колонизации 1909, №5

Выжлецов Г. П. Аксиология культуры. СПб.: СПбГУ. 1996. С.66

Гинс Г. Вопросы колонизации Азиатской России и «выставка по переселенческому делу» // Вопросы колонизации 1912, №11.

Губайдуллин Г. Из прошлого татар. Казань, 1925. С.99.

Добромыслов А.И. «Тургайская область. Исторический очерк» Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Тверь, 1902. № 17 С. 470

Дякин С.В. Национальный вопрос по внутренней политике царизма (XIXв.) // Вопросы истории. 1995. №9. С. 130-142

Золотов П.О. О сибирских переводчиках и толмачах во второй половине XVIII в // Акмолинские областные ведомости. 1873. №9.

Ильминский Н.И. Воспоминания о Алтынсарине. Казань. 1891, С. 13.

Исмагулов О. Этноисторические истоки насельников на древней Казахской земле» // Turkology. History, culture and ethnography Astana, 2013. С. 480-505

История Казахстана 2013 История Казахстана в документах и материалах Караганда, 2013. Вып.3. 16 с.

Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века: диссертация... кандидата исторических наук: 07.00.02. Барнаул, 2004. 234 с

Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах / Главный редактор и составитель С.Я. Левит. СПб.: Университетская книга, 1998. 640 с.

Макаренко В.П. Распад империй и проблема колониализма (статья вторая) // Политическая концептология. 2012, №2, С. 6-47.

Материалы по казахскому обычному праву. Алматы. 1998, С. 98-104.

Национальный Архив РК. Ф. 25. Оп.1 Д. 2786.

Назарбаев Н.А. «Семь граней Великой степи» <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Нигамедзинов Ф.Ф. Татарское купечество казанской губернии (конец XIX – начало XX веков). Казань 2004.

Нысанбаев А.Н. Глобализация и проблема межкультурного диалога. В 2т. Алматы: Институт философии и политологии Министерства образования и науки РК, 2004 г. Т.1 274 с.)

Радлов В. Торговые сношения России с Западной Монголией и их будущность // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению статистики. СПб., 1871 Т.2.

РГАДА, Ф.5. Д. 154, ч.1. Сб. РИО. Т.10. С. 203-204.

Рычков П.И. Топография Оренбургского края Спб 1762. Уфа 1999. С. 55-58

Садвокасова З.Т. Исследование духовной экспансии в контексте колониальной политики царизма в Казахстане как научная проблема // Отечественная история. 2007. №3.С.55-66

Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.) Уфа: РИОРУНМЦ Госкомнауки РБ. 2002.– 262с.

Ефремова 2000 Толковый словарь Ефремовой. Т.Ф. Ефремова. 2000. <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova/>

Турчанинов 1912 Турчанинов Н.В. Характерные черты русского переселения до проведения Сибирской железной дороги и в последующий за ее сооружением период. // Вопросы колонизации. 1912. №11. С.230

Фируз Казем-Заде 2 Фируз Казем-Заде. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии. М.: Центрполиграф, 2004, 642с.

FerroM. Historiakolonizacji. Warszawa: Bellona, 1998. Ss. 9-10.

References:

Alishev S. X. Kazan and Moscow: interstate relations in the XV-XVI centuries: Tatar book publishing house. 1995, 128 p. [in Russian].

Bukeikhanov A.N. The historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes. Tandomals (selected). / Ed. R.N. Nurgaliyev. Almaty, 1995. 470 p. [in Russian].

Vasiliev A.V. Materials to the characteristics of mutual relations of the Tatars and Kyrgyz with a preliminary brief report of these relations. Orenburg. 1898, p. 4 [in Russian].

Vvedensky I. Relocation and the agrarian question // Questions of colonization 1909, №5 [in Russian].

- Vyzhletsov G.P. Axiology of Culture. SPb.: SPbSU. 1996. - p. 66 [in Russian].
- Hins G. Issues of colonization of Asiatic Russia and "an exhibition on a resettlement case" // Issues of colonization 1912, No. 11; [in Russian].
- Gubaidullin G. From the past of the Tatars. Kazan, 1925. p. 99 [in Russian].
- Dobromyslov A.I. "Turgay region. Historical essay «News Orenburg department of the Imperial Russian Geographical Society. Tver, 1902. - № 17 - p. 470 [in Russian].
- Dyakin S.V. The national question on the internal politics of tsarism (XIX). // Questions of history. 1995.-№9. p.130-142 [in Russian].
- Zolotov P.O. About Siberian translators and interpreters in the second half of the 18th century // Akmol regional bulletin. 1873, №9 [in Russian].
- Ilminsky N.I. Memories of Altynsarin. Kazan 1891, p.13
- Ismagulov O. Ethno-historical origins of the inhabitants of the ancient Kazakh land «// Turkology. History, culture and ethnography - Astana, 2013. p. 480-505
- The history of Kazakhstan in documents and materials Karaganda, 2013. Vyp.Z. 16 p. [in Russian].
- Krasnobaeva N.L. Population of Kazakhstan at the end of the XIX-first quarter of the XX century: dissertation ... candidate of historical sciences: 07.00.02. Barnaul, 2004. 234 [in Russian].
- Cultural Studies. XX century. Encyclopedia in two volumes / Editor-in-Chief and compiler S.Ya. Leviticus. SPb.: University book, 1998. 640 p.[in Russian].
- Makarenko V.P. The collapse of empires and the problem of colonialism (article two) // Political Conceptology. 2012, № 2, p. 6-47
- Materials on Kazakh customary law. Almaty 1998, p. 98-104 [in Russian].
- ON RK. F. 25, OP.1 D. 2786. [in Russian].
- Nazarbayev «Seven Facets of the Great Steppe» <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>[in Russian].
- Nigamedzinov F.F. Tatar merchants of Kazan province (late XIX - early XX centuries), Kazan 2004. [in Russian].
- Nysanbayev A.N. Globalization and the problem of intercultural dialogue. In 2 t. Almaty: Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2004 T.1 - 274 p.) [in Russian].
- Radlov V. Trade Relations of Russia with Western Mongolia and Their Future // Zapiski Imperial Russian Geographical Society on the Department of Statistics. SPb., 1871 T. 2. [in Russian].
- RGADA, f. 5, d. 154, h. 1. Sat Rio. - T. 10. - p. 203-204. [in Russian].
- Rychkov P.I. Topography of the Orenburg Region, St. Petersburg 1762. Ufa 1999. p. 55-58 [in Russian].
- Sadvokasova Z. T. Study of the spiritual expansion in the context of the colonial policy of tsarism in Kazakhstan as a scientific problem // Domestic history. 2007. №3. p. 55-66 [in Russian].
- Sultangaliyeva G.S. Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII - early XX centuries) Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB. 2002. 262 p. [in Russian].
- Efremova T.F. 2000. <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova/>[in Russian].
- Turchaninov N.V. Characteristic features of the Russian resettlement before the Siberian Railway and the period following its construction. // Questions of colonization. 1912. №11. Pp. 230 [in Russian].
- Firuz Kazem-Zade. Fight for influence in Persia. Diplomatic confrontation between Russia and England. M.: Tsentrpoligraf, 2004, 642 p. [in Russian].